Två små föremål av järn

och tankar som de framkallat

Av Carl-Göran Nilson

Titeln på föreliggande uppsats emanerar från katalogen över Tekniska museets samlingar. Dessa måste ju anses vara en guldgruva för den som vill studera teknikens utveckling på snart sagt vilket område som helst. Om så en hel serie generationer av föremål för samma ändamål finns kan man ibland med nästan Darwinsk tydlighet se hur utvecklingen förlöpt och hur utvecklingsformer, som ej varit "fit for survival", har försvunnit ut i tillvarons marginaler, en anspråkslös position där de dock kan ge hart när ovärderliga vittnesbörd om utvecklingens breda front i tidigare skeenden.

Eftersom endast cirka 10 procent av museets föremål är utställda, börjar sökandet efter studieobjekt med stor sannolikhet i föremålskartoteket. Man uppsöker den kategori vartill studieobjektet eventuellt hör – och finner att nyfikenheten redan här kittlas av lika lockande som för tillfället ovidkommande sidospår. Vem kan väl vara immun mot lockelsen från kategorin "Kuriosa"? Sökandet uppvisar med andra ord en klar parallell till letandet efter ett ord i en uppslagsbok; man snubblar över i sammanhanget irrelevanta ord som så fascinerar att sökandet rubbas ur sin bana och drar ut på tiden. Om man i sitt sökande efter föremål trots allt håller sig på den smala vägen, finner man dock att det blir än värre när man bläddrar igenom bunten med registerkort som med bild och lakonisk text beskriver föremål efter föremål. Har man då som författaren, under sin visserligen ej avslutade, men dock tämligen långa levnad, högst medvetet levat med i teknikens utveckling, kan associationerna locka fram både minnen och känslor.

Titeln *Två små föremål av järn* är således hämtad från ett föremålskort i kartoteket. Ursprunget till den bakomliggande donationen kan tänkas vara att en gammal änke-

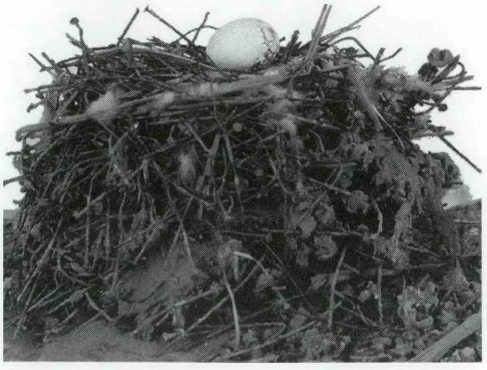
nåd ansett att hennes framlidne makes amatöruppfinneri varit av så stort värde att dessa små föremål bör räddas åt eftervärlden. Ingenting är känt om tankarna bakom dem eller deras användning; kanske var de detaljer i ett större sammanhang. Deras hemvist är anonymitetens dunkel. Fallet är extremt, men det finns många, ehuru vanligtvis ej så anonyma fall. Låt oss därför göra några nedslag i kartoteket och börja just inom avdelning "Kuriosa".

*

Vad kan ha föranlett den ädle givaren att till Tekniska museet skänka ett *Duvbo av formstift, spik och lera* (Fig 1) som tillvaratogs på ett utsprång på väggen till ett stålgjuteri. En duva som häckade där hade fått ett tidigare bo nedrivet men gav inte upp utan byggde ett nytt rede av material som fanns på platsen. Byggnadsteknik? Boet är registrerat som föremål nr 2 445.

Den som vill rengöra skrivmaskinens skrivhjul eller något annat litet föremål kan måhända ha användning för "Van Dyke fountain brush", som återfinnes som föremål nr 12 487, *Två borstar med behållare.* Reklamen på kartongen säger "For cleaning, stenciling, oiling, spreading. Saves time, saves material ...". Borstens ihåliga skaft utgör behållare som skall fyllas med tvättvätska som sedan skall sippra ut mellan borstens strån. Men ... på kortet anges "Kunna i intet avseende användas för de uppgivna ändamålen". Kategori "not fit for survival".

Fig 1. Föremål TM 2 445. Foto TM.

"Apparat *Tomten*, två träplattor att krossa ohyra". En ploj från 1915–1920, vilken är en gåva från ett försäkringsombud, har registrerats som museets föremål nr 29 137.

Rostad fartygsplåt, 9 st bitar är en gåva till Museet från någon som inte ville att den grekiska ångaren *Chryssanthi* skulle försvinna spårlöst när hon skrotades på Finnboda Varv år 1934. Är månne denna gåva som registrerats under nr 12 696 av värde för den teknikhistoriska forskningen?

Låt oss lämna kategori "Kuriosa" och gå till kategori "Fordon", som vittnar om mycken uppfinnarmöda:

Fig 2, *Fyrsitsig velociped, märke Nelson Special* ger författaren starka associationer till utedasset på sommarstället i hans barndom. Denna lokal med flerochenhalvsitsig inredning, väl ägnad för långa sittningar i förtroligt samspråk, var dekorerad med vackra färgbilder ur gamla veckotidningar. Där fanns naturligtvis den klassiska bilden av kungafamiljen med Oscar II och drottning Sophia i mitten, omgivna av skaran av prinsar och prinsessor, men, bland mycket annat även två bilder av djärva velocipedryttare och -ryttarinnor på långa tandemcyklar.

På den ena bilden fick man se fyra käcka damer på en fyrsitsig tandemcykel, iförda en för denna sport lämplig klädsel. Upptill

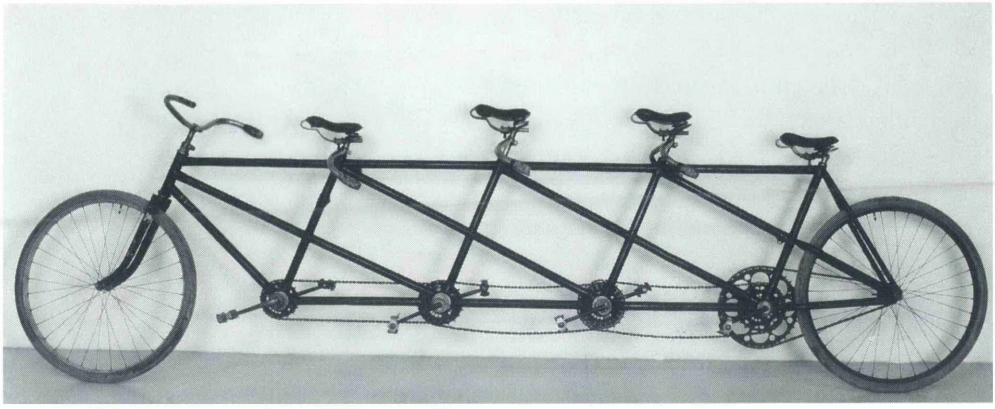

Fig 2. Föremål TM 4 289. Foto TM.

bar damerna blusar med långa puffärmar och från de slanka midjorna och ned till vristerna långa kjolar, eller troligen något så radikalt som byxkjolar eftersom ramen på denna långa velociped av hållfasthetsskäl knappast kunde ha varit en fyrfaldig variant av den klassiska, djupt nedsvängda damcykelramen. För säkerhets skull hölls dock kjolarna eller byxbenen ihop med spännen vid vristerna för att anständighetens krav skulle vara uppfyllda. Damernas klädsel avslutades upptill med den klassiska runda och faktiskt mycket klädsamma platta halmhatten.

Den andra bilden visade lika många unge män på en tandemcykel. Deras klädsel var mera funktionell: på överkroppen en lätt tröja, rundringad kring halsen och med kort ärm. Benklädseln utgjordes av byxor, som gick ned över knäna där långstrumpor vidtog. Både tröja och byxor var vad man numera kallar "tajta" varigenom de djärva ryttarnas kraftfulla fysik tydligt framträdde. Upptill bar kvartetten små klädsamma jockey-mössor med liten, mjuk skärm.

För denna nostalgiska minnesbild, som ger en glimt av det svenska samhället och dess värderingar av manligt och kvinnligt vid tiden för det förra sekelskiftet, tackar författaren föremål nr 4 289.

Vid betraktandet av fig 3 skall man inte tro att man drabbats av astigmatism, nej, föremålskortet säger att "en göteborgare, hr Liljefors har tyckt att den vanliga tandemcykeln är litet tråkig, därför att man inte kan åka bredvid varandra". Fortsättningsvis säges att skulle man ändå vilja åka solo, kan man plocka bort sadlarna och

Fig 3. Föremål TM 28 861. Foto TM.

montera den ena "på samma sätt som om det vore en vanlig cykel". Onekligen en trevlig idé – men föremål nr 28 861 får nog anses tillhöra kategori "not fit for survival".

Avdelningen "Hushållsredskap" innehåller mycket smått och gott.

I en serie "Tryckkokare" finner man en med ett ej så lätt avtagbart lock – det krävs tillgång till en skiftnyckel om man vill öppna kokaren. Locket är dessutom försett med en vidlyftig säkerhetsventil och en manometer. Ett förslutbart påfyllningshål genom vilket man omöjligen kan pula ner en oxtunga finns även. Vad kan nu detta vara? Jo, föremål nr 18 925 anges mycket riktigt vara ett exemplar av *Papins gryta*, en apparat varmed Denis Papin (1647–1712) bestämde sambandet mellan vattenångas tryck och dess temperatur. Inget hushållsredskap precis men onekligen en tryckkokare! (Den inom ångpannetekniken obligatoriska säkerhetsventilen varmed apparaten är utrustad uppfann Papin i samband med dessa sina experiment år 1688.)

Av tryckkokare för hushållsbruk fanns en mängd olika konstruktioner. Alla hade ett gemensamt: öppningen skulle helst ha en diameter som var lika stor som själva grytans. Öppningen skulle stängas till av ett lock som ej skulle ge vika för den avsevärda kraft – motsvarande cirka 300 kilo – som den innestängda ångan utövade på detsamma. En säkerhetsventil fanns alltid av kända skäl.

För att med säkerhet locket ej skulle gå till väders skulle det helst gå ner under grytans inåtriktade kant och täta så att säga underifrån. Ju högre tryck desto tätare gryta.

Vid ett särskilt djärvt utförande hade grytan en cirkelrund öppning och ett lika cirkelrunt lock som nätt och jämnt kunde gå ner genom grytans öppning. Ett läge för en gummitätning fanns utformat i grytans och lockets kanter. En gummiring med cirkulärt tvärsnitt fullbordade det hela och hindrade locket att lyfta. (Fig 4a).

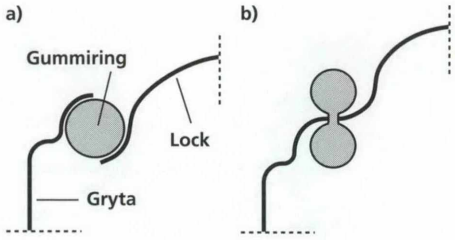

Fig 4. Tryckkokarens tätningsring.

Ett av författaren känt fall av makaronikokning med en sådan tryckkokare fick emellertid ett dramatiskt slut. Kanske var säkerhetsventilen igensatt av matrester, så att trycket steg över hövan, men framför allt så hade gummiringens tvärsnitt, genom flitigt bruk av kokaren, nypts mellan lockets och grytans kanter, så att det fått en midja (Fig 4b) och alltmer kommit att likna en åtta. Till slut, dvs vid den aktuella makaronikokningen, kantrade åttan eller klipptes av i midjan och locket steg till väders. Husmor, en trygg kvinna av bondestam, som hade stått med ryggen mot spisen, sade på sin sävliga dialekt "h'å de schmall te å ja ble alldeles varm i nacken". Köket var vid författarens besök visserligen städat efter smällen men bar ändå tydliga spår av explosionen. I taket fanns ett tydligt avtryck av locket, som före anslaget hade vänt sig upp och ner, varför dess vassa kant gjort ett rejält avtryck. Alla målade ytor i tak och på väggar var dekorerade med diverse krumelurer såsom ζ φ γ ϑ ρ δ med fle-

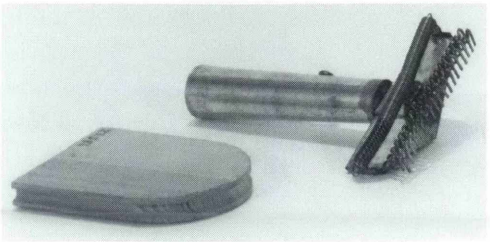

Fig 5. Föremål TM 27 586. Foto TM.

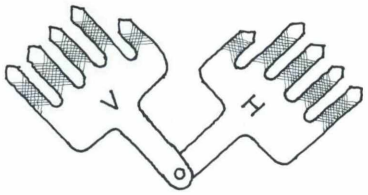

Fig 6. Nagelpetaren Rapid. Ur Blandaren.

ra, som de i målarfärgen fastsvetsade makaronerna lämnade efter sig när de skrapades ner – de var ju kanske 120-gradiga vid anslaget. Endast ytor som ej kunde ses från tryckkokarens plats på spisen var intakta. Husmor själv hade räddats av sitt huckle som hängde ner i nacken, men hur hennes ryggtavla i övrigt såg ut talade hon inte om.

Nästa generation av denna tryckkokare hade en gummiring med järnkärna!

En *Schnellstopfer* (föremål nr 27 586) dvs en "stoppapparat för hål i trikå och vävnader" (Fig 5) är en annan mycket praktisk apparat till hemmafruars hjälp. Den utgörs av en sorts kratta med vilken man kan dra ut cirka 20 trådar i bredd. Dessa skall utgöra varpen i det reparerade området. Enligt bruksanvisningen skall man börja med att klippa upp hålet! Det måste nämligen bibringas en fyrkantig form för att passa apparaten! När sedan varptrådarna skall fästas och när de vinkelrätt mot varpen löpande trådarna som bilda *inslaget* skall dit, vidtar ett mödosamt och komplicerat arbete. Då är det slut på snabbheten. Man kan nog citera åsnan Ior i boken om Nalle Puh när han säger "mycket lustigt i och för sig men inte till någon större nytta". En annan association, som obönhörligen tränger sig på författaren, är en kratta i form av den geniala uppfinningen på fig 6. Man bör dock kanske påpeka att den hämtats ur *Blandaren*!

Ett helt annat område där uppfinnare – ofta läkare eller "kvackare" – härjat, handlar om "medicinska apparater". Man finner där tidiga former av elektroterapi. Elektriciteten tillskrevs ju underbara botande egenskaper; den kunde bota allt från olika febrar och fallandesot till vansinne. Dessutom så pirrade det så lustigt i hela kroppen om man fick en växelström av ofarlig styrka genom sig. Fig 7 visar museets föremål nr 8 042, en *Elektrisk induktionsapparat med penningautomat.* Den har ett kulformat handtag på

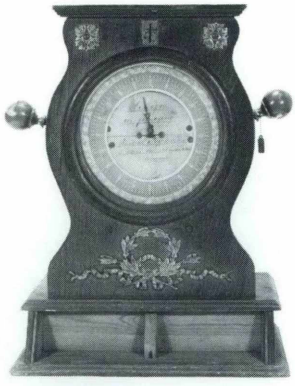

Fig 7. Föremål TM 8 042. Foto TM.

vardera sidan och efter det man lagt i en slant kunde man få en sprittande känsla i kroppen om man höll i kulorna.

Elektriska gnistor, alstrade av en induktionsapparat, användes helt seriöst, till dess att lasern tog över, för att taga bort vårtor. Det kallades med ett talande uttryck för att "spraka" bort vårtorna. Patienten anslöts till en apparat stor som en reseskrivmaskin. En plåt som patienten fick hålla i den ena handen utgjorde "jordpolen". Ett pennliknande föremål med en metallnål i spetsen utgjorde apparatens andra pol. När läkaren närmade nålen till en vårta på den andra handen sprakade gnistor över och vårtan skrumpnade.

En apparat för samma ändamål, men av en tidigare generation, bestod av en pjäs stor som ett minipiano. Den var krönt av nakna radiorör samt försedd med en imponerande rad av tavelinstrument, rattar, strömbrytare och andra elektrotekniska attribut. Jordledningens patientpol bestod av en blyplåt som böjdes kring patientens handled, där den surrades fast med en i saltvatten indränkt gasbinda. Den andra polen var även i detta fall en nål med isolerat handtag. Apparaten medförde dock den effekten att både läkare och patient dansade som Galvanos berömda grodlår i åskväder så fort en gnista sprang över. Sticken hamnade både här och där och såväl brännskador som blodvite uppstod lätt när dansen blev för livlig.

Vid ytterligare en apparatgeneration tidigare bestod jordanslutningen av en till apparaten ansluten zinkplåt på en möbel som liknade en diskbänk. På plåten lades en handduk som var indränkt i saltvatten och så fick patienten sätta sig därpå med sin bara stjärt. På ett av landets sjukhus ledde detta i ett av författaren känt fall till en nog så dramatisk scen. Behandlingen, som ju var mycket enkel, hade anförtrotts en ung och ganska blyg medicine kandidat. Hans patient var en till såväl utseende som karaktär kraftfull kvinna, som vad åldern beträffar mycket väl kunde varit hans mor. Som inledning till behandlingen sade kandidaten åt kvinnan att ta av sig byxorna. Vid denna oväntade anmodan reagerade hon genom att spänna ögonen i kandidaten och låta honom förstå att hon minsann inte lät huttla med sig och att hon krävde en förklaring. Kandidaten, som knappast var situationen vuxen, lyckades blygt stamma fram "jo, Ni skall jordas". Detta blev för mycket för patienten som gav till vad som i romanerna brukar kallas "ett anskri", så fyllt av skräck och fasa att överläkaren kom störtande och övertog behandlingen.

*

Se där ett litet axplock, men vad allt kan man inte hitta i Tekniska museets föremålskatalog! Vilken nostalgi kan därvid inte komma krypande och vilka associationer kan inte uppstå? Och är inte relationerna människa–maskin ett fascinerande ämne så säg?